

Særtryk af

FUND OG FORSKNING

I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS

SAMLINGER

Bind 48

2009

With summaries

KØBENHAVN 2009

UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på papiromslaget se s. 123.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik III's bibliotek

Om titelvignetten se s. 110-111.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion: John T. Lauridsen

Redaktionsråd:

Ivan Boserup, Grethe Jacobsen, Else Marie Kofod,
Erland Kolding Nielsen, Anne Ørbæk Jensen,
Stig T. Rasmussen, Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Papir: Lessebo Design Smooth Ivory 115 gr.
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob Kyril Meile
Tryk og indbinding: SpecialTrykkeriet, Viborg

ISSN 0060-9896
ISBN 978-87-7023-033-9

ANMELDELSE

Martin Schwarz Lausten: *Jødesympati og jødehad i Folkekirken. Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra begyndelsen af det 20. århundrede til 1948*. Forlaget Anis, Frederiksberg, 2007.

Med udgivelsen af *Jødesympati og jødehad i Folkekirken. Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra begyndelsen af det 20. århundrede til 1948* i 2007 afsluttedes et årelangt forskningsprojekt, som både i sin art, tematik og omhyggelighed er mageløst. Professor i kirkehistorie, Martin Schwarz Laustens undersøgelse af forholdet mellem kristne og jøder fra middelalderen til det 20. århundrede er en bedrift. Tallene taler helt for sig selv: en periode på 900 år, i 6 bind og i alt 3.499 sider. Størværket må også imponere i en international sammenligning. I flerbindsværket afdækkes både den overraskende kontinuitet, det særegne nationale, de ikke særskilt flatterende alment europæiske tilbøjeligheder og pudsige og monstrøse anekdoter i rigt mål. Det er udtryk for et humanistisk videnskabsideal, hvor fordybelse, udblik og vedholdenhed ikke viger for modeluner, bibliometriske normer eller kampen om forskningsmidler.

Afslutningen af størværket er en passende anledning til at gøre status over forskningen i forholdet mellem den jødiske minoritet og den kristne majoritet i Danmark. Emnet er i sin bredde ikke genstand for Schwarz Laustens forskning. Han fokuserer mere afgrænset på relationen mellem kirke – og kirkens mænd (og i mindre grad kvinder) – og synagoge – og ditto. Med kirkens og synagogens repræsentanter fortæller han imidlertid også om store dele af det omkringliggende samfunds holdninger, ja i lange perioder må kirkens holdninger til disse spørgsmål anses for stort set sammenfaldende med samfundets som helhed. Det er dog ikke tilfældet for moderne tid. Her understreger Schwarz Lausten endvidere folkekirkens grundvilkår, at ingen kan udtale sig på (folke)kirkens vegne. Folkekirken mener således ikke noget. Men det gør dens medlemmer og repræsentanter. Med den historiske udvikling bliver genstanden for Schwarz Laustens forskning således mindre og mindre – i mere end en forstand.

Det er heller ikke helt nemt at placere Schwarz Lausten i en forskningsstradition. Der er næppe tvivl om, at her er tale om Jødiske Studier.

Men det er et vedvarende dilemma, at mens der kan skrives historie om jødehad, antijudaisme og antisemitisme helt uden reference til egentlige historiske jøder, kan der næppe skrives jødisk historie uden omtale af de rammer og betingelser, som modvilje, mistænksomhed og forfølgelse fra majoritetssamfundet har skabt for jødisk liv. Schwarz Lausten gør heldigvis begge dele, og værket byder på en introduktion til dansk jødisk historie og personligheder i den pågældende periode, som går ud over, hvad man ville anse for et historisk minimum – også i flere tilfælde på grundforskningsniveau.

Afslutningsvis skal denne anmelder forsøge at give et overblik over forskningen i relationerne mellem jøder og ikke-jøder i bredeste forstand i nyere Danmarkshistorie og opridsede konturer af forskningsfeltets endnu uudforskede problemstillinger.

Det er en vigtig pointe, at Schwarz Laustens undersøgelser vedrører *forholdet* mellem jøder og kristne: dette forhold kan jo også indebære positive relationer, beundring og interesse for jødedommen og positive stereotyper om jøder. Terminologien er vildtvoksende: filosemitisme, allosemitisme, anti-antisemitisme endog, *semitisme*, selv om udtrykket er strøget af den stuerene liste efter 2. verdenskrig. Listen over de negative relationer er lige så lang og forvirrende. Schwarz Lausten bruger dem alle: antijudaisme, antijødedom, jødehad, antisemitisme, racisme eller endog “raceantisemitisme” (s. 95) og “racistisk betonet antisemitisme” (s. 308). Men det er ikke et terminologisk *pick and mix*. Det er en ærgerlig anke mod Schwarz Laustens værk, at begreberne ikke defineres præcist og analytisk.

Det bliver ikke mindre alvorligt af, at diskursen – ordene – havde forfærdende konsekvenser for Europas jøder i perioden for undersøgelsens sidste bind. Vi bør og må sætte os for at præcisere brugen af begreberne, fordi de fænomener de beskriver, forandres, muteres og progresserer. Det bliver ikke bedre af, at nogle historikere da betjener sig af gradbøjninger, som den “lille” eller “moderate” antisemitisme. Vi ved naturligvis alle sammen, hvad der menes med *den store antisemitisme*, underforstået den nazistiske version, som ledte til folkemordet på 6 mio. europæiske jøder. Men hvad er det, der gør den “lille” antisemitisme, lille? Kan den lille udvikle sig til den store og hvordan? Hvilke forhold beforder eller bremser denne udvikling? Se det er jo den vanskelige del af historien. Men analysen og den sproglige præcision er en helt nødvendig forudsætning for at forstå – og måske endda forhindre – negative relationer mellem grupper i samfundet. Schwarz Lausten er ikke nogen tilhænger af gradbøjninger,

tværtimod. Men uden kontante definitioner står det ved læsning af værket meget uklart, hvordan man skal forstå bl.a. forholdet mellem antijudaisme og antisemitisme. I bogen får vi kun indirekte oplyst elementer af denne *antijudaisme*: "teologisk eller religiøst opgør med en jødisk religion, f.eks. fortolkningen af profetier eller lovstoffet i Det Gamle Testamente" (s. 203), "de antijudaistiske holdninger, som anklagede jøderne for en materialistisk messiasopfattelse, farisæisme og de kunne gøres ansvarlige for Jesu død" eller "anklager for de velkendte dårlige karakteregenskaber, som man i antijudaismen plejede at tillægge jøderne" (s. 230).

Vil man rigtig understrege pointen, kan man lægge vægten på den *teologiske* antijudaisme (selvom man kunne spørge: hvad ellers?), for at understrege, at modviljen er af akademisk, åndelig karakter og vedrører fortolkningen af den rette lære om guds skaberværk. Men grundvilkåret er fortsat dette: Religionen bæres af individer. Jødedommen repræsenteres af jøder. Mennesker af kød og blod. Og et modsætningsforhold mellem ideer har tilbøjelighed til at blive et modsætningsforhold mellem ideernes bærere, med konsekvenser for disse menneskers liv og levevilkår. Nazistiske antisemitter drev paradokset ud i ekstremitet: "Vi hader ikke jøder", udtalte medlemmer af Danmarks fremmeste antisemitiske parti, Nationalsocialistisk Arbejderparti, NSAP (senere Dansk Antijødisk Liga) i 1930'erne. Martin Luther er som bekendt et andet karakteristisk eksempel på, at modvilje mod ideen – jødedommen – havde nok så alvorlige konsekvenser for synet på jøder og opfattelsen af behovet for modforanstaltninger og straf.

Det er desuden tvivlsomt at hævde, at antijudaismen ikke beskæftiger sig med jødernes samfundsmæssige rolle og betydning. Det afledes direkte både af tanken om, at jøder er under guds dom for fornægtelsen af Kristus, og af troen på, at de kristne har overtaget pladsen som det udvalgte folk, og at profetierne derfor tilhører de kristne (erstatningsteologi). Hvad jøder er og gør, har altid optaget de kristne. Antijudaismen spiller omvendt en betydelig rolle også for racistiske antisemitter, hvad Schwarz Laustens værk også understreger, hvor teologiske spørgsmål fandt nye svar i racismens forklaringskraft.

Modsværgende placerer Schwarz Lausten *antisemitisme*-begrebet i en historisk sammenhæng med præsentationen af den tyske *Antisemitismus*-bevægelse i 1870'erne (s. 88). Antisemitisme-begrebet var en bevist afstandtagen fra den religiøse modvilje mod jøder og jødedommen, idet bevægelsens tilhængere ville understrege de økonomiske, sociale og racemæssige indvendinger mod jøder.

Den begrebsmæssige løsning kunne da være udelukkende at anvende antisemitisme-begrebet om modvilje mod jøder, som baseredes på forestillingen om deres samfundsmæssige og racemæssige betydning. Det har imidlertid den konsekvens, at begrebet kun kan anvendes historisk, om perioden fra ca. 1870, og efter 2. verdenskrig kun om en form, som fastholdt forestillingen om en særlig jødisk race med særlige arvelige negative træk. Det er et stadigt forsvindende fænomen i takt med opgøret med nazismens forbrydelser efter 2. verdenskrig og den biologiske videnskabs udvikling, som betvivler racebegrebets nytte og raceprægets betydning.

Problemet omkring diskursens udvikling tydeliggøres af Schwarz Laustens lange tidsperiode: 1100-tallet til 1948. Selv om der er eksempler på historisk jødehad, før det biologiske paradigmes gennembrud i 1800-tallet, som viser racistiske egenskaber, f.eks. synet på jøder i 1400 og 1500-tallets Spanien, hvor forestillingen om *limpieza de sangre* – blodets renhed – blandede mistænksomhed over for konverterede jøders oprigtighed (og dette formentlig med rette, med tanke på inkquisitionens effektive metoder) med ideen om en jødiskhed, som ikke kunne vaskes væk af dåben. Omvendt var den politiske antisemitisme i 1800-tallet ikke altid racistisk (ligesom i øvrigt den politiske racisme ikke altid var – eller er – antisemitisk). Den lange periode illustrerer også en anden side af antisemitisme-begrebets ulemper. Det kan lede til en forestilling om et uafbrudt, uafvendeligt jødehad. Det skal hurtigt indskydes, at dette *ikke* sker hos Schwarz Lausten. Det forhindrer omhyggeligheden og citat- og detaljerigdommen.

Der er nok mangen en antisemitismeforsker, som faktisk ville ønske, man kunne kaste begrebet på den historiske mødding. Det går næppe. Begrebet er integreret i sprogbrugen og fasttømret i den offentlige debat. Det er også internationalt og kan overskrive landegrænser i forsøget på at forstå europæiske og internationale fænomener. Men vi må vide, hvad vi taler om.

Der kan argumenteres for, at begrebet "antisemitisme" bør reserveres til personer og organisationer, som artikulerer jødefjendtligheden *politisk*, dvs. netop anviser konkrete løsninger på "Jødeproblemet" og desuagtet succeser hermed, arbejder for særforanstaltninger og love om begrænsninger af jødernes stilling og rettigheder i samfundet. Det efterlader os med en mangel på begreber og analyseredskaber til at indkredse "salonantisemitismen" eller "den salonfæhige antisemitisme", som den giver sig udtryk i fordomme, morskabs- og satireblade, kulturelle koder og sproglige billeder, som hjælper tilhøreren eller

læseren til at forstå sit eget tilhørsforhold i negationen til "jøden". Skønt Schwarz Lausten giver os en række eksempler på politisk antisemitisme, fra *Dansk Forening til Fremmedelementernes Begrænsning* til *Dansk Antijødisk Liga*, og herigennem viser læseren betydningen af teologiske argumenter og jødefjendtlige traditioner både som ideologi og legitimering, er genstanden for hans forskning netop "salonantisemitismen" og rammerne for artikulationen af en salonfæhig jødefjendtlighed. Det er dog i høj grad relevant at beskæftige sig med progressionen fra privat mani til offentlig politisk aktivisme og retorik, og dette er ofte en analytisk givende metode til studiet af jødefjendtlighedens private og kollektive årsager.

Den canadiske historiker Gavin I. Langmuir beskæftiger sig med en anden relevant progression i jødefjendtligheden. I dennes *Towards a definition of Anti-Semitism* (1990) argumenteres for, at antisemitismebegrebet udelukkende bør anvendes om forestillinger og argumentationsformer, som ingen relation har til virkeligheden. Når de jødefjendtlige argumenter bevæger sig fra "en kerne af sandhed" – en eller anden relation til konkrete nutidige eller fortidige jøder – til direkte løgn og opspind, en kimære. Når analysen angår religiøse forestillinger og referencer til ret så upræcise historiske begivenheder, som Jesus og Paulus' liv, er metoden dog næppe farbar.

Det var emancipationen, integrationen af den jødiske minoritet, sekulariseringen og sammenfaldende, det biologiske paradigmes gennembrud, som ikke alene grundlæggende ændrede vilkårene for jødisk liv, men også synet på jøder. Med racetænkningen – inddeling af menneskeheden i racer med særlige fysiske og psykiske egenskaber – og dens konsekvens, men netop ikke selvfølgelige eller nødvendige konsekvens, racismen – hierarkisering af racerne – fulgte diskrimination, adskillelse, udskillelse og folkemord. Hvor førstnævnte blev en integreret del af forestillingsverdenen i generationer op til 2. verdenskrig, blev racismen derimod ikke gennemført paradigmatisk, dvs. uimodsagt og eneherkende, og slet ikke i forhold til alle, eller de samme folkeslag. I en dansk sammenhæng i mellemkrigstiden, kunne man end ikke blive enige om fortolkningen af den jødiske race, om der var én eller flere, om betydningen af "udvanding" eller "bastardisering" eller hvilke egenskaber, racen skulle tilskrives.

Hvis *antisemitisme* således er *racisme mod jøder*, bliver der imidlertid en rest af modvilje tilbage. Modvilje mod jøder, som ikke begrundes i race, men i adfærd, som også stiller aggressive krav om assimilation og/eller konvertering, men som ikke er begrænset til religiøs modvilje.

Det er dette fænomen, som er mest udbredt i den behandlede periode, det er hverken lille eller rigtigt stort, og det er ikke hverken udtalt racistisk eller teologisk. Og fænomenet var konstant i direkte fare for at udvikle sig til racisme, med racismens anderledes kontante løsningsmodeller: adskillelse, udskillelse eller fysisk elimination. Jeg har andetsteds argumenteret for, at denne form for fjendtlighed kunne betegnes xenofobisk fjendtlighed, eller *xenofobisk antisemitisme*, idet antisemitisme her finder anvendelse som et adjektiv, dvs. henviser til genstanden for fjendtligheden: jøder.¹ Jeg er ikke overbevist om begrebets gangbarhed i en offentlig debat, som i forvejen er tynget af en mængde af begreber, som de færreste bekymrer sig om at definere, men finder omvendt ikke, at *antijudaisme* er et velvalgt begreb, hverken til understregning af fænomenets kompleksitet eller udbredelse i det moderne samfund.

De ovenfor nævnte definitioner udelukker ikke hinanden. Racismen var – og er – en kimære, en vrangforestilling. Man bør vogte sig for en artikulation af fjendtlighed, som ingen rod har i virkelige religiøse eller samfundsmæssige problemer. Omhyggeligt analysere overgangen fra privat, salonfæhig fjendtlighed til politisk organisering. Og nøje studere argumentationslogikken i de fjendtlige udsagn, herunder det indlysende, at man ikke skal tage de pågældendes selvforståelse og selvforsvar spor bogstaveligt.

Men fokus for analysen skal være klar. Det er den ikke hos Schwarz Lausten. Omtalen af Adolf Stöcker, forfatter til *Das moderne Judenthum in Deutschland* (1880) og blandt den tyske antisemitismes stamfædre, kan tjene som eksempel. Schwarz Lausten diskuterer således, om Stöcker uden videre kan kaldes antisemit: "I skrifter tog han afstand fra antisemitismen, og nogle forskere betoner, at han vurderede jødisk indflydelse i samfundet ud fra en nationaløkonomisk synsvinkel. Men dette standpunkt er svært at opretholde. Stöcker var teolog og i sine antijødiske udsagn henviste han især til Luther, ligesom han knyttede det tyske nationaltilhørsforhold ganske nøje sammen med den kristne tro" (s. 101-102). Hvis det ikke er antisemitisme, er det da antijudaisme? Og hvad skal vi da stille op med det faktum, at Stöcker omtalte jøder som "en fremmed race", at han i 1881 skrev under på det såkaldte *Antisemitenpetition* til den tyske rigskansler med krav om at fjerne jøder fra offentlige embeder, men alligevel hævdede, at "den levende kristendom skulle derimod udøve en uimodståelig mission

¹ Sofie Lene Bak: *Dansk antisemitisme 1930-1945*. 2001.

overfor den ortodokse og den moderne jødedom” (s. 101). Desværre overlades det til læseren, at foretage den videre analyse.

Et andet dilemma opstår for Schwarz Lausten når han skal vurdere f.eks. Den danske Israelsmissions parallelle fordømmelse og foragt – og kærlighed, tilgivelse og empati over for jøder. Eller når personligheder udtrykte stærk fordomsfuldhed og generaliseringer over for jøder, men forklarede “deres væremåde med den behandling, de har fået af de kristne samfund” (s. 143, se også s. 147). Ligesom Schwarz Lausten eksempelvis citerer synspunktet hos Emil Clausen, jødemissionær og fremtrædende figur i Israelsmissionen: at ikke-jøder skulle “frigøre sig for Jødens Enevælde og modvirke den antikristelige Jødepremesse og Litteratur. Men dette skulle ske af Nødværge og ud af et sind, der bekæmper det jødiske, uden at hade jøden, dvs. uden antisemitisme (1920)” (s. 146). Det hedder hos Schwarz Lausten, at Clausen med sådanne udtalelser “nærmer sig her stærkt antisemitismens grundbegreb”. Om Israelsmissionæren Benjamin Balslev hedder det endvidere, at denne “tager skarpt afstand fra antisemitismen, men den historiske og kritiske sans, som han ofte udviser, svigter af og til her” (s. 150). Tilsvarende konkluderes om en anden fremtrædende personlighed i Israelmissionen, Inge Hofman-Bang, at dennes “grundholdning, at jøderne er anderledes end andre – hun opstiller modsætningen jøde/dansk – er urokkelig. Det samme gælder hendes generaliserende ord om jødernes uærlighed, disharmoni m.v. ... Der er ingen tvivl om, at hun “mener det godt” selvom hendes ytringer afslører en fundamental antijudaisme” (s. 249). “Nærmer sig”, “svigtende kritisk sans” og “fundamental antijudaisme” er næppe analytisk særlige frugtbare eller pædagogiske konstateringer, som hverken letter forståelsen af fænomenet eller komparationen over tid og former eller mellem individer. Og ændrer det vægten af de antisemitiske udsagn, at antisemitismen benægter at være en sådan, forklarer jødernes ubehagelige og skadelige adfærd med majoritetssamfundets behandling eller tillægger jøderne nedarvede, men dog positive egenskaber? Det er så afgjort ingen let opgave at måle udsagn på historiens vægt. Det er måske heller ikke historikerens opgave.

Bogen har sin styrke i beskrivelsen af personer, miljøer og debatter omkring dikotomien jødedom-kristendom og her er Schwarz Lausten enhver overlegen. Det behandlede kildemateriale er imponerende og beundringsværdigt. Læseren får et kildenært og levende indblik i forskellige kristne miljøers tankegange og i de ændrede rammer for fortolkningen og italesættelsen af jøder og jødedom, som blev konsekvensen

af nazismens indtog. Blandt de meget vigtige, og meget ressourcekrævende, konklusioner er f.eks. den påviste tavshed om den nazistiske antisemitisme og jødepolitik i Tyskland fra den faste reporter om den kirkepolitiske udvikling i *Præsteforeningens blad*, Jens Holdt, indtil 1937, hvor han blev sat fra bestillingen og erstattet med Israelsmissionens formand Frederik Torm (se s. 171ff). Eller den håndfaste dokumentation af den udtalte racistiske antisemitisme i Anders Mallings partiblad *Dansk Folkefællesskab* (s. 193), som grundigt underminerer forestillingen om, at Malling skulle have været "moderat" i sin antisemitisme. Generelt kan Schwarz Lausten ligeledes konkludere, at kirkens blade, *Præsteforeningens blad*, *Menighedsbladet* og *Højskolebladet* rapporterede flittigt, indgående og deltaljeret om udviklingen i det nazistiske Tyskland og at informationsniveauet blandt folkekirkens præster og menigheden således var særdeles højt i perioden. Der bliver da også længere og længere imellem påstanden om, at danskerne ikke vidste, hvad der skete syd for grænsen. Bogen dokumenterer desuden, at associationsrækken antisemitisme = nazisme = tysk = udansk, dvs. forestillingen om, at antisemitisme var noget udansk og fremmed for dansk kultur, som var føjet over hegnet fra Tyskland, også vandt indpas i kirkens blade og blandt dens talsmænd (se bl.a. s. 245, 249), mens "antijudaistiske udtalelser, fortolkninger og prædikener forstummede i vidt omfang eller blev direkte erstattet af sympatitilkendegivelser eller understregninger af det, som jøder og kristne var fælles om" hos det store flertal af præster efter besættelsen af Danmark i 1940 (s. 354). Til reglen hører undtagelser, og hvor det tilsyneladende er et paradoks, at Den danske Israelsmissions blad kunne udkomme under hele besættelsen, er forklaringen måske, at den antijødiske retorik forsatte upåagtet af tyskernes tilstedeværelse. Schwarz Lausten kan således dokumentere, at den antijødiske retorik og teologi både i Den danske Israelsmission og i Indre Mission forblev upåvirket af den nazistiske forfølgelse og kendskabet til folkemordet på Europas jøder. Alt sammen er det vigtige konklusioner, som bidrager til erkendelsen af, at jøde fjendtlighed langt fra var fremmed for dansk kultur, eller et fænomen som opstod og importeredes med nazismens ugræs. Samtidigt understreger konklusionerne, hvilken afgørende betydning de politiske konjunkturer havde for jøde fjendtlighedens form og udbredelse – også i kirkelige kredse – og dermed for de danske jøders liv og levevilkår.

Nye forskere skal ikke blive desillusionerede. Der er talrige emner og problemstillinger, som forsat kalder på undersøgelse. Schwarz Lausten peger selv på en række uudforskede emner, herunder det righoldige

materiale i overrabbiner (1892-1902) David Simonsens brevsamling, som ikke mindst med den igangværende digitalisering, vil kunne levere stof til afhandlinger om vilkår og dilemmaerne for moderne jødisk liv. Holdninger i folkekirken til nazismen og herunder særligt de grundtvigianske begreber folk og folkeligheds farlige oversættelse til det tyske begreb *völkisch*, som stod centralt i den nazistiske ideologi og retorik, er et andet forskningsemne efter Schwarz Laustens anbefaling, som ville kunne kaste lys over danskernes tvetydige og et langt stykke hen af vejen overbærende vurdering af udviklingen i det tredje rige.

Afslutningsvist kan en kortfattet præsentation af centrale forskningsudgivelser de seneste år tegne konturerne af et forskningsfelt i bevægelse – ud over den periodemæssige begrænsning og fokus på krigsårene 1940-1945 – og i særlig grad på historien om redningen af de danske jøder i oktober 1943 – hvorved vi får gode forudsætninger for at studere både brud og kontinuitet i jødisk liv og identitet i Danmark og brud og kontinuitet i antisemitismens udbredelse og former.

I Morten Things monumentale *De russiske jøder i København 1882-1943* (2008) gives den første samlede fremstilling af det rige jødiske liv, som udfoldede sig i blandt de østeuropæiske emigranter, som kom til Danmark efter forrige århundredeskifte på flugt fra pogromer. Et jødisk kulturliv som udfoldede sig *på trods af* angsten for antisemitisme og *på trods af* voksende frygt for “det fremmede”. Også Morten Thing kan pege på den udtalte antisemitisme i det offentlige rum i århundredes første årtier og fastslå den åbenlyse kontinuitet og antisemitismens “hjemmegroede” og integrerede karakter.

Med afslutningen af undersøgelsen af den danske flygtningepolitik i 1930’ og 40’erne fra det tidligere Dansk Center for Holocaust og folkekræbsstudier (nu Afdelingen for Holocaust og folkekræb under DIIS²) i kraft af udgivelsen af bind 4 i serien, Hans Kirchhoffs og Lone Rünitz’: *Udsendt til Tyskland. Dansk flygtningepolitik under besættelsen* (2007) har vi nu det fulde overblik over den skæbnesvangre danske flygtningepolitik i Hitlertidens skygge. Rystelserne efter undersøgelsens resultater var så

² Undersøgelse af Dansk flygtningepolitik 1933-1945 (2000-2007) ved Dansk Center for Holocaust og folkekræbsstudier (nu Afdelingen for Holocaust og folkekræb under Dansk Institut for Internationale Studier): Cecilie Stockholm Banke: *Demokratiets skyggeside. Flygtninge og menneskerettigheder i Danmark før Holocaust*. 2005; Lone Rünitz: *Af hensyn til konsekvenserne. Danmark og flygtningespørgsmålet 1933-1940*. 2005; Hans Kirchhoff: *Et menneske uden pas er ikke noget menneske*. 2005 og Hans Kirchhoff og Lone Rünitz: *Udsendt til Tyskland. Dansk flygtningepolitik under besættelsen*. 2007.

massive, at statsminister Anders Fogh Rasmussen fandt anledning til at officielt at undskylde regeringens politik allerede i maj 2005. Og til i øvrigt at fordømme den samarbejdspolitik, som blev de danske jøders redning. Debatten om den danske tilpasning til den tyske besættelsesmagt har reddet Danmark som en mare i årevis. I forbindelse med 60-året for befrielsen i 2005 udkom to storværker om dansk besættelsestid, som begge fasthamrede konklusionen, at samarbejdspolitikken reddede de danske jøder fra deres europæiske trosfællers skæbne.³ Omfanget af det statslige engagement og omsorg for den jødiske minoritet udforskes i disse år,⁴ ligesom Dansk Jødisk Museum dokumentations og formidlingsprojekt om *Danske Jøders Krigsoplevelser 1943-45* afdækker hidtil ukendte konsekvenser af flugten i oktober 1943 og eksilets og hjemkomstens omkostninger og betingelser.

I takt med at danskerne må revidere deres (selv)opfattelse som indvandrer nation, kan vi håbe på en stigende interesse for de forskellige faser af dansk-jødisk historie, fra den tidligste jødiske indvandring i 16-1700-tallet, over emancipationen i midten af 1800 tallet og brydningerne omkring *det moderne gennembrud* og konsekvenserne for den jødiske minoritet. Det samme gælder den helt oversete seneste indvandring fase, en gruppe på ca. 2000 polske jøder, som kom til Danmark efter at den israelske seksdageskrig i 1967 udløste stats sanktioneret antisemitisk forfølgelse i Polen.

Skønt vi i Danmark er langt foran vor norske broderfolk i udforskningen af antisemitismens former og udbredelse herhjemme, står vi endnu tilbage for svenskerne og mangler således en større undersøgelse af jøde fjendtlighedens former og normer i 1800tallets sidste og 1900tallets første årtier. Lars M Anderssons: *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900-1930* (Lund 2000), kan passende være en næsten intimiderende inspiration. Tilsvarende gælder for Hans Brachners: *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945*. (Stockholm 1999) og denne afdækning af antisemitismens genkomst og moderne mutationer i det svenske samfund og navnlig den svenske venstrefløj efter 2. verdenskrig. At der periode mæssigt er behov for at tage fat, hvor Schwarz Lausten slipper i 1948, understreges også af (folke)kirkens engagement i Israel-Palæstina

³ Claus Bundgård Christensen m.fl.: *Danmark besat – krig og hverdag 1940-45*. 2005 og Bo Lidegaard: *Kampen om Danmark 1933-1945*. 2005.

⁴ Se Sofie Lene Bak: Indtil de vender hjem. Københavns Socialtjeneste og de danske jøder 1943-45. *Historiske Meddelelser om København* 2006, s. 11-43.

konflikten og et tiltagende behov for begrebspræcision og analyse af det forvirrende spektrum, som rækker fra legal kritik af Israels politik til antisemitismens mutationer under antizionistisk dække.

Schwarz Laustens forskningsbedrift har lagt et fundament både i bredden og detaljen for udforskningen af forholdet mellem jøder og ikke-jøder i dansk historie. Storværket er en klippe, som udforskeren kan boltre sig i og på og som man uundgåeligt må finde vej til og forholde sig til.

Det er et faktum, at Danmark ikke var helt den tolerante og altruistiske ø i et antisemitisk Europa, som vores selvforståelse fortalte os. Selvom vi har nordens ældste jødiske samfund, og dansk jødisk liv og kulturarv er udtryk for en enestående kontinuitet sammenlignet med resten af Europa. Men det er jo, som så meget, alt sammen tyskernes skyld!

Sofie Lene Bak

Litteratur:

Martin Schwarz Lausten: *Kirke og synagoge 1100-1700*. 1992. Bind 1.

Martin Schwarz Lausten: *De fromme og jøderne 1700-1760*. 2000. Bind 2.

Martin Schwarz Lausten: *Oplysning i kirke og synagoge 1760-1814*. 2002. Bind 3.

Martin Schwarz Lausten: *Frie jøder? 1814-1849*. 2005. Bind 4.

Martin Schwarz Lausten: *Folkekirken og jøderne. Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra 1849 til begyndelsen af det 20. århundrede*. 2007. Bind 5.

Martin Schwarz Lausten: *Jødesympati og jødehad i folkekirken. Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra begyndelsen af det 20. århundrede til 1948*. 2007. Bind 6.

